

Comparison and analysis of Trust and Satisfaction position in Emad Faqih Kermani's and Shaukat Bukhari's Diwans

Zhila Davoudzadeh¹, Seyed Ali SohrabNejad², Omidvar AliMahmoudi³

Abstract

Literature has different functions, like other social phenomena. Mystical literature is one of the branches of literature. According to mystics, the position of trust is relying on what is with Allah and cutting off what is in the hands of other than Allah, and the position of satisfaction means the satisfaction of the mystic in leaving the ego and entering the satisfaction of the truth. In the worldview of Emad Faqih Kermani and Shaukat Bukhari, each of whom lived in two different literary eras, they had different goals and approaches to using the position of trust and satisfaction. The purpose of this literary research is to compare, analyze, and explore the insights of the two poets regarding the status of trust and satisfaction in their poems, and this has been done through documentary and library research and a descriptive-analytical method. Emad Faqih, in the eighth century, i.e., the era of Al-Muzaffar, with the peak of the Iraqi style, where worldly rationalism is the main focus, gave more attention to the position of satisfaction with 38 frequencies, satisfaction with Allah's pleasure, and paid less attention to the position of trust with 8 frequencies. While in the Safavid era, when literature is based on Indian style, Shaukat Bukhari is more dependent on Allah's will with 11 poetic frequencies, and has shown less favor to the position of satisfaction with 4 poetic frequencies. In fact, both poets have benefited from the position of trust and satisfaction in the same special mystical concept, but they have paid less attention to these two authorities as a tool to express the political-social issues governing society.

Keywords: Imad Faqih Kermani, Shaukat Bukhari, Mystical literature, Trust position, Satisfaction position.

¹ - PhD student, Department of Persian language and literature, Izeh Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. Email: jiladawoodzadeh53@gmail.com.

² - Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Izeh Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. (Corresponding Author). Email: seyedali.sohrabnejhad@yahoo.com

³ - Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Izeh Branch, Islamic Azad University, Izeh, Iran. Email: O.alim@izehiau.ac.ir

References

A) Book

1. Holy Quran, (2011), translated by Hossein Ansarian, first edition. Qom Ayan Danesh.
2. Arinpour, Yahya. (1993). From Saba to Nima, Volume 1-3, Tehran: Zovar.
3. Ansari, Khwaja Abdullah. (2562). Correction: Mohsen Bina, Iran Tehran.
4. Ansari, Qasim. (2004). prayer letter Correction: Mohsen Bina, Iran Tehran.
5. Ishani, Tahereh. (2018). Critical-Social Poems of Hafez Shirazi, Volume 1. Tehran: Dolatul Alam.
6. Bukhari, Shaukat. (2003). Diwan poetry, Edited by Siros Shamisa, Tehran: Ferdous.
7. Pour Sobhani, Hashim. (2007). History of Iranian literature, Tehran: Zovar.
8. Tabrizi, Javad Maleki. (1981). The message of meeting Allah, Translated and edited by Ahmad Fehri, Tehran: Muslim Women's Movement.
9. Tabrizi, Javad bin Shafi Maleki. (2009). Bade Golgoon: Four hundred and forty words in Sirosuluk to Allah, Tehran: Zaman.
10. Tahanvi, Maulvi Mohammad Aleah bin Aleah, (1967), Kashshaf Al-Funun, Tehran: Khayyam.
11. Jurjani, Seyed Sharif. (1889). Al-Tarifaf, Al-Matabah Al-Khairiyeh, Al-Manshah Bajmaliyah.
12. Dekhoda, Ali Akbar. (2010). Dictionary, Tehran: University of Tehran.
13. Zarinkoub Abdul Hossein. (1994). The value of Sofia's heritage, Tehran: Amir Kabir.
14. Sajjadi, Seyyed Jafar. (2004). Dictionary of mystic terms and interpretations, Tehran: Tahori.
15. Saidi, Gol Baba. (2004). Dictionary of mystical terms of Ibn Arabi, Tehran: Shafii.
16. Shirvani, Ali. (2008). Description of the houses of al-Saerin Khawaja Abdullah Ansari, Qom: Ayat Sharq.
17. Osmani, Abu Ali Ahmed. (2006). Rasala Qashiriyah, Correcting and extracting Badeel Zaman Farozanfar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
18. Ghazali, Muhammad bin Muhammad. (2003). alchemy of happiness To the attention of Hossein Khadiojam, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
19. Faqih Kermani, Emaduddin. (1969). The Book of Poems, edited by Ruknuddin Homayoun Farrokh, Tehran: Bina Publications.
20. Faaly, Mohammad Taghi. (2008). Religious experience and mystical revelation, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought.
21. Qabadiani, Naser Khosro. (2005). Description of thirty odes, To the attention of Mehdi Mohaghegh, Tehran: Tos.
22. Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen. (1966). Rasala Qashiriyah, Translated by Hasan bin Ahmed Osmani, corrected by Badi al-Zaman Forozanfar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
23. Kashani, Ezzeddin Mahmoud bin Ali. (1993). Mesbah al-Hidayah and Miftah al-Kafayah, Edited by Jalaluddin Homai, Tehran: Homa.
24. -----,-----.(2010). Mesbah al-Hidayah and Miftah al-Kafayah, Edited by Jalaluddin Homai, Tehran: Zovar.
25. Kilini, Mohammad. (2004). Usul al-Kafi, Translated by Sadegh Hassanzadeh, M: Blessings.
26. Kermani, Emadfaqih, Ali Ibn Mahmud. (2001). Diwan Imad Kermani, Edited by Yahya Talebian and Mahmoud Modbari, Kerman: Association of Cultural Artifacts and Honors.
27. Malekian Esfahani, Rasool. (2004). Cirrusluk and the way of love and mysticism from the perspective of great mystics, Isfahan: Shahid Hossein Fahmidah.
28. Mousavi Khomeini, Ruhollah. (1994). Description of the hadith of soldiers of intellect and ignorance, Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Foundation.
29. Maulvi, Jalaluddin Mohammad. (Beta). Masnavi Manavi, Reynold Nicholson, Tehran: Scientific.
30. Vaez Kashifi Sabzevari, Hossein. (1940). Lablab Masnavi, Edited by Saeed Nafisi, Tehran: Afshari Company.
31. Kennedy, Paul. (2010). The rise and fall of the great powers. Vintage, 7,23-24.

B) Articles & Thesis

32. Behbahani, Marzieh. (2008). Allegory of the mirror of community, a journey through allegory of mystical literature in the works of Attar and Rumi, Journal of mystic literature and cognitive mythology, Period 4, Number 13, Winter. pp. 76-43.

33. Christman, Sharon K & Mueller, Julia R. (2017). Understanding Spiritual Care: The Faith- Hope- Love Model of Spiritual Wellness, Journal of Christian Nursing, 34(1),E1-E7.
34. Dini, Hadi, Mir Jalil, Akrami, Mohammad Ali, Mouszadeh. (2018). "Comparison of Seleucid authorities, trust, reza and taslim in the mystic school and literature based on Attar Nishaburi's Masnavis". The Quarterly Journal of Mysticism in Persian Literature, Volume 9, Number 34, Spring.pp. 72-47.
35. Fanai Ashkouri, Mohammad. (2013). "Philosophy of mysticism in the scale of criticism, analysis and criticism of the book Mysticism and Philosophy by Walter Stace", Philosophy of Religion, 10th Volume, Number 4,pp. 27-60.
36. Jalili, Reza. (2018). "Analysis and comparison of the quality of the merits of Abu Saeed Abul Khair in Asrar al-Tawheed with the merits of Sheikh Ahmad Jam in the authorities of Gende Pil" scientific chapter of comparative literature essay, second year, Number six, Winter 2018, Pp. 119-134.
37. Kake Resh, Farhad, Subhan, Shafii. (2019). "Comparison of stages of journey and mystical journey in the works of Attar and Imam Khomeini (RA)", Thesis of comparative literature, third year, Number 6, spring 2019, Pp. 61-78.
38. Karimi Nesab, Goddad. (2022). "Examination and comparison of Tawakkul and Reza in Diwan Hafez and Malawi's Masnavi", Persian, Arabic and English comparative literature, National Article ID: HUDE03,pp.1-24.
39. Moghdisi, Yusuf. (2022). "Trust and satisfaction in the mystic prayers of martyr Chamran," Third National Conference on Humanities and Development, National Article ID: HUDE03-332,pp.1-17.
40. Malpas, Simon. (2006), "Historicism", the routledge companion to critical theory, EDS, Paul wake and simon malpas, newyork:pout ledge. Pp.55-65.
41. Mohammadi, Mohammad. (2011). Kerman province during Al Muzaffar period (741-795 AH), Mohammad Reza Farahani, Mohammad Piri. Ministry of Science, Research and Technology, University of Sistan and Baluchestan. Faculty of Literature and Humanities.

مقایسه و تحلیل مقام توکل و رضا در دیوان عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری

ژیلا داودزاده^۱، سید علی سهراب‌نژاد^۲، امیدوار عالی محمودی^۳

چکیده

ادبیات مانند دیگر پدیده‌های اجتماعی کارکردهایی متفاوت دارد. یکی از شاخه‌های ادبیات را ادبیات عرفانی در برمی‌گیرد. از نظر عرفا، مقام توکل: تکیه کردن به آنچه نزد خداست و بریدن از آنچه در دست غیر خداست و مقام رضا: به معنای رضایت عارف در خروج از نفس و در آمدن در رضای حق است. در جهان‌بینی عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری که هر کدام در دو دوره مختلف ادبی می‌زیسته‌اند، اهداف و رویکردهای متفاوتی در به‌کارگیری مقام توکل و رضا داشته‌اند. هدف از این جستار ادبی، آن است که بینش دو شاعر مورد مطالعه، نسبت به مقام توکل و رضا در دواوین اشعارشان مورد مقایسه، تحلیل و کنکاش قرار گیرد و این امر با بررسی اسنادی و کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به انجام رسیده است. عماد فقیه، در قرن هشتم یعنی دوره آل مظفر، با اوج سبک عراقی که خردگریزی دنیوی محوریت اصلی دارد، بیشتر به مقام رضا با ۳۸ بسامد، رضایت به رضای خداوند داده و به مقام توکل با ۸ بسامد، توجه کمتری داشته است. در حالی که در عصر صفویه که ادبیات در بستر سبک هندی است، شوکت بخاری بیشتر به مقام توکل با ۱۱ بسامد شعری، متوکل و مستغنی بر اراده خداوند است و به مقام رضا با ۴ بسامد شعری، عنایت کمتری نشان داده است. در واقع، هر دو شاعر از مقام توکل و رضا در

^۱ - دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ایذه، دانشگاه آزاد اسلامی، ایذه، ایران. پست الکترونیک: jiladawoodzadeh53@gmail.com

^۲ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ایذه، دانشگاه آزاد اسلامی، ایذه، ایران، (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: seyedali.sohrabnejhad@yahoo.com

^۳ - استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ایذه، دانشگاه آزاد اسلامی، ایذه، ایران. پست الکترونیک: O.alim@izehiau.ac.ir

همان مفهوم خاص عرفانی بهره‌ها برده‌اند؛ ولی از این دو مقام به‌عنوان ابزاری در جهت بیان مسائل سیاسی-اجتماعی حاکم بر جامعه، توجه کمتری داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: عماد فقیه کرمانی، شوکت بخاری، ادبیات عرفانی، مقام توکل، مقام رضا.

۱- مقدمه

ادبیات مانند دیگر پدیده‌های اجتماعی کارکردهایی متفاوت دارد. از آن جمله، یکی از شاخه‌های ادبیات را ادبیات عرفانی در برمی‌گیرد. دهخدا کلمه عرفان را این‌گونه معنا می‌کند: «عَرَفَ، يَعْرِفُ» و هم‌خانواده معرفت، عارف و معروف است؛ عرفان از نظر لغوی شناختن بعد از نادانی، شناختن، بازشناختن، معرفت است» (دهخدا، ذیل واژه). ناصر خسرو نیز در این مورد می‌گوید: «اگر بشناختی خود را به تحقیق/ هم از عرفان حق یابی تو توفیق» (قبادیانی، ۱۳۸۴: ۵۱۱). ایران در طول تاریخ، همواره از مراکز معنویت و عرفان بوده است. «عرفان اسلامی در ایران به شکل‌های متنوع ظهور کرده و حضور داشته است. از سلاسل و طریقت‌های متعدد صوفیانه و عارفان فیلسوف مشرب تا عارفان شاعر پارسی‌گوی، از عارفان فقیه و مفسر تا عارفان سیاست‌مدار و فعال اجتماعی و از صوفیان منزوی و خانقاه‌نشین تا عارفان جنگجو و مبارز» (فنائی اشکوری، ۱۳۹۲: ۶۷-۴۷). از آنجا که ادبیات، اصیل‌ترین نمود اوضاع و شرایط جامعه و مهم‌ترین عامل انتقال و دگرگونی فرهنگ و اندیشه است» (بهبهانی، ۱۳۸۷: ۴۴). اولین آغازگر شعر را بین متصوفه ابوسعید ابوالخیر (۳۵۷-۴۴۰ ه.ق) گفته‌اند. همچنین، شعر صوفیانه فارسی مقارن با اوایل قرن پنجم با ابوسعید ابوالخیر در خراسان رواج تمام یافت. «بعد از عهد سلطان محمود غزنوی و پسرش (سلطان مسعود) به جهت اسباب گوناگون، تصوف در خراسان و عراق رواج تمام یافت و با اینکه فقها خواندن شعر به‌ویژه غزل را بر سر منبر ممنوع کرده بودند؛ با وجود این، روایت ابیات عاشقانه و نقل قصص و حکایات در بین صوفیان رایج بود. رباعیات عین القضاة همدانی و ابوسعید میهنه و اوحدی کرمانی و همچنین غزلیات سنایی و عطار، نمونه رواج شعر را در خانقاه‌ها به دست می‌دهد» (زرین کوب، ۱۳۷۳: ۱۴۲).

۱-۱- بیان مسئله

از آنجا که عماد فقیه کرمانی شاعر قرن هشتم و هم‌عصر حافظ شیرازی است، در این دوران «جامعه ایران، با توجه به جنبه‌های سیاسی-اجتماعی پرفراز و نشیبی که پشت‌سر گذاشته است، دوران میانه تاریخ ایران محسوب می‌شود، که از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ زیرا کشور بعد از فروپاشی حکومت ایلخانی (۷۳۶ ه.ق) تا برآمدن سلسله صفوی (۹۰۷ ه.ق) به اوج خود می‌رسد. از این زمان تا روی کار آمدن حکومت صفوی (حدود ۱۷۱ سال) دیگر سلسله متمرکز و قدرتمندی بر ایران حکومت نمی‌کند، بلکه در بخش‌های مختلف آن حکومت‌های کوچک محلی (که بیشتر آن‌ها مغولی تبار هستند)، به سبک «صحراگردی و کوچ‌نشینی» زندگی می‌کردند و حریم داعیه استقلال داشتند. میزان ناامنی و خشونت در این دوران بسیار به چشم می‌خورد. هرج‌ومرج و بی‌ثباتی از ویژگی‌های شاخص این دوره محسوب می‌شوند. از این‌رو، بسیاری از مسائل به‌ویژه ادبیات، تحت‌تأثیر وضعیت حاکم بر جامعه قرار گرفته‌اند» (محمدی، ۱۳۹۰: ۱). تا جایی‌که عمادالدین فقیه کرمانی، برای تشریح اوضاع و احوال زمانه خویش، تعبیر «خون خوردن از سیه کاسه فلک» را به‌کار می‌برد که تنها مدت کوتاهی در آن مهمان است، و در نهایت به دیار باقی خواهد شتافت» (کرمانی، ۱۳۴۸: ۲۲۱).

از سوی دیگر، در دوره صفویه، «زبان فارسی در درجه دوم اهمیت قرار داشت، بیشتر کتب به زبان عربی نوشته می‌شد و کتب فارسی بیشتر ترجمه کتاب‌های اساسی شیعه برای استفاده عامه مردم ایران بود. دامنه زبان فارسی در عهد صفوی گسترده شد، چنان‌که با پیروزی بر دولت عثمانی تا شبه‌جزیره بالکان در اروپا پیش رفت، و از جانب دیگر در هندوستان و تا میانه‌های آسیا، ازبکان و خانان مغول به فارسی دانی تمایل پیدا کردند. دوره صفوی را برای شعر فارسی، دوره مناسبی نمی‌دانند. البته، در این‌باره موافقان و مخالفان، نظری یکسان ندارند. در دوره صفویه به دو سبب گروهی از اهل ادب و ذوق

مهاجرت را به ماندن در ایران ترجیح دادند و بیشتر آنان به هندوستان رفتند» (پورسبحانی، ۱۳۸۶: ۳۵۶). در قرن یازدهم هجری که عصر شوکت بخاری است: «دورهٔ پر عظمت پادشاهان صفوی است. تنها به ترویج علوم دینی، از کلام و فقه و حدیث، و ذکر مناقب اهل بیت رسالت و مصائب شهدای کربلا که نتیجهٔ طبیعی سیاست آنان و ابزار پیشرفت این سیاست بود، توجه داشتند. نتیجه آن شد که شعر از محیط دربار قدم بیرون نهاد و به دست عامه افتاد، و گویندگان غزل سرا و مثنوی ساز از ایران دوری جستند و به دربار سلاطین عثمانی، و بیشتر به بارگاه شاهان گورکانی هند، روی آوردند و به تشویق آنان، «سبک هندی» که آوردن مضامین بدیع باریک و «بیان معنی بسیار در لفظ اندک» در شعر فارسی بود، رسوخ یافت» (آرین پور، ۱۳۷۲: ۹-۸). از آنجا که؛ مقولهٔ عرفان را، از حیات مسلمان نمی‌توان جدا کرد. در این خیزش ادبی، عرفا در مفهوم دو مقام توکل و رضا بر این عقیده‌اند که؛ توکل در لغت به معنی «اعتماد و در اصطلاح تکیه کردن به آنچه نزد خداست و بریدن از آنچه در دست غیر خداست» (عثمانی، ۱۳۴۵: ۱۷۴). خداوند در قرآن، مؤمنین را به توکل به خدا دعوت کرده است. آنچنان که در قرآن می‌فرماید: «وَ عَلَی اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِیْنَ» (مانده/۲۳). و یا «وَ مَنْ یَتَوَكَّلْ عَلَی اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (آل عمران/۶۵). انصاری نشان توکل را در سه چیز می‌داند: «سؤال نکند، چون از راه پرسش چیزی پدید آید نپذیرد و چون پذیرفت، رها کند. اهل توکل را سه چیز دهند: حقیقت یقین، مکاشفهٔ غیبی و مشاهدهٔ قرب حق تعالی» (انصاری، ۱۳۸۳: ۳۵). و مولانا در مورد مقام توکل می‌گوید:

«در حذر شوریدن شورو شر است
گفت پیغمبر به آواز بلند:
نیست کسی از توکل خوبتر
رو توکل کن توکل بهتر است
با توکل زانوی اشتر ببند
چیست از تسلیم خود محبوب‌تر»

(مولوی، بی‌تا: ۹۰۹)

از سوی دیگر، از نظر عرفا مقام رضا در لغت به معنی «خشنودی است و در اصطلاح عارفان: شادمانی دل است به جریان قضا» (جرجانی، ۱۳۰۶: ۹۸). مشایخ، رضا را «باب الله الاعظم» خوانده‌اند و شبستری در باب مقام رضا می‌گوید:

«ارادت با رضای حق شود ضم
رود چون موسی اندر باب اعظم»

ذوالنون مصری می‌گوید: «شاد بودن دل است در تلخی قضا، آنکه به قسمت راضی شود، داننده‌تر به نفس خویش است» و هجویری در مقام رضا می‌گوید: «رضا نهایت مقامات است و بدایت احوال، یک طرفش در کسب و اجتهاد و طرف دیگر در محبت و غلیان» (انصاری، ۱۳۵۹: ۲۱۹). با عنایت به پرسش اصلی این تحقیق که: جایگاه مقام رضا و توکل در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری کجاست؟ برای پاسخ به این پرسش، می‌بایست ابتدا موضوعات دیگری را روشن کرد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

با توجه به اینکه این دو شاعر از نظر تاریخی در دو دورهٔ متفاوت ادبی می‌زیسته‌اند، شعر این دو شاعر عارف مسلک از دید مضامین و مفاهیم عرفانی در دو دورهٔ متفاوت تاریخی، بسیار حائز اهمیت است؛ به‌گونه‌ای که تعبیرات و درون‌مایه‌های عرفانی همراه با بیان لطیف و شاعرانه در اشعار آنان موج می‌زند. ضرورت دارد که خاستگاه ظهور این مقامات عرفانی مشخص شود و تحلیل جامعه‌شناختی از علت استفاده از این مقامات ارائه گردد. همچنین هدف، کارکرد و تأثیر دو مقام رضا و توکل در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری در دو دورهٔ متفاوت ادبی مشخص گردد.

۱-۳- پیشینه پژوهش

آرا و نظریات شارحان و عرفانی چون: بسطامی، سهروردی، قشیری، کاشانی و... در ادبیات به‌گونه‌ای تأثیر داشته‌اند که شاعرانی همچون: سنایی غزنوی، خواجه عبدالله انصاری، عطار نیشابوری، مولوی و حافظ و... نظم ادبی خود را بر پایهٔ مقامات و مضامین عرفانی سوق داده و سروده‌اند. در قرون متفاوت به مقولهٔ عرفان و کاربرد آن بر حسب سیاست‌ها و شرایط حاکمیتی متعدّد توجهات وافر شده است. در حوزهٔ عرفان و مضامین عرفانی پژوهش‌های بسیاری در قالب کتاب، رساله،

پایان‌نامه و مقاله صورت گرفته است. همچنین در رابطه با دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری پژوهش‌هایی به صورت مجزاً به منصفه ظهور رسیده است، که در ادامه به پژوهش‌های مرتبط با موضوع مقاله اشاره می‌شود:

خداداد کریمی‌نسب (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «بررسی و مقایسه توکل و رضا در دیوان حافظ و مثنوی مولوی» به بررسی و تطبیقی تحلیلی پرداخته، ایشان در آغاز به جایگاه توکل و رضا در عرفان و تصوف ایران پرداخته و معنای لغوی و اصطلاحی توکل و رضا را با نظر شارحینی چون خواجه عبدالله انصاری، رساله قشیریه، نجم کبری و سهروردی پرداخته و سپس پژوهشگر در ادامه استخراج معانی این دو مقام به این نتیجه رسید که مقام توکل در مثنوی معنوی دارای سه مبحث معنایی است. مقام رضا نیز در مثنوی معنوی هم در دو معنای متفاوت استعمال شده است. درحالی که مقام رضا در دیوان حافظ دارای ۱۶ معنی است و توکل در دیوان حافظ در دو مورد معنایی به کار گرفته شده است.

یوسف مقدسی (۱۴۰۱) در مقاله «توکل و رضا در نیایش‌های عرفانی شهید چمران» با استعانت از آیات قرآن و نهج‌البلاغه و منابع معتبر دینی به تحلیل و بررسی پرداخته است؛ و به این نتیجه رسیده است که توکل از فضایل اخلاقی و یکی از منزل‌های رهروان و از مقامات خداپرستان بوده و در معنای اعتماد بر خداوند در تمام امور زندگی است. توکل بر خداوند در زندگی فردی و اجتماعی انسان اثرات فراوان می‌گذارد و تا انسان این فضیلت اخلاقی را کسب نکند نمی‌تواند از ثمرات و نتایجش بهره بگیرد.

هادی دینی، میرجلیل اکرمی و محمدعلی موسی‌زاده (۱۳۹۷). در پژوهش «مقایسه مقامات سلوکی توکل، رضا و تسلیم در مکتب و ادبیات عرفان با تکیه بر مثنوی‌های عطار نیشابوری» بر این یقین هستند که راز جاودانگی و غلبه بر نفس‌اماره و رسیدن به مقام فناء فی الله و بقاء بالله در متحلی شدن به مراتب وجودی توکل، رضا و تسلیم و سرباختن در درگاه حضرت احدیت است. در جهان‌بینی مکتب عرفان و عطار شباهت‌هایی بین این سه مقام وجود دارد و از دیدگاه آن‌ها مقام تسلیم از مقام توکل و رضا بالاتر است.

نگارنده ضمن ارج نهادن به زحمات پژوهشگران این آثار، باید اذعان کند که مقاله حاضر از نظر محتوایی با آن‌ها فرق دارد؛ و کسی در مورد مقایسه مقامات عرفانی: توکل و رضا در دواوین شعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری، توجهی نداشته است. بنابراین، پژوهش ادبی حاضر بر آن است که با بهره‌گرفتن از پیشینه‌های موجود در این باره، کاری نو را بعد از تبیین آرا و اندیشه‌های عرفانی وجوه اشتراک و افتراق این دو شاعر که در دو برهه مختلف از زمان یعنی قرن هشتم و قرن یازدهم، با مشخصه‌های متفاوت سیاسی و اجتماعی می‌زیسته‌اند، از دریچه مقایسه، مورد کنکاش و بررسی قرار دهد. این نوع بررسی، مقایسه و تحلیل برای اولین بار انجام می‌شود.

۱-۴- روش تحقیق

این پژوهش بر آن است تا به روش توصیفی - تحلیلی، با رویکرد ادبیات تطبیقی و با توجه به شرایط حاکم بر جامعه در دو دوره متفاوت ادبی به بررسی نوع نگرش عمادالدین فقیه کرمانی در قرن هشتم و شوکت بخاری در قرن یازدهم نسبت به مضامین عرفانی به‌ویژه دو مقام توکل و رضا در دیوان شعریشان بپردازد. اطلاعات مورد نیاز برای انجام این تحقیق به‌شیوه بررسی مستقیم متون، و روش کتابخانه‌ای حاصل و یافته‌ها تجزیه و تحلیل شده است.

۲- مبانی نظری پژوهش

۱-۲- مقام توکل: توکل، از نظر معنای لغوی یعنی «تفویض امر است به کسی که بدان اعتماد باشد. نیز به معنای واگذاری امور شخص است به مالک خود و اعتماد بر وکالت او. در اصطلاح سالکان واگذاری امورست بر مالک علی‌الاطلاق. خواجه نصیرالدین طوسی گوید: توکل کار با کسی وا گذاشتن باشد، و در این موضع مراد از توکل بنده است در کاری که از او صادر شود، یا او را پیش آید. چون وی را یقین باشد که خدای تعالی از او داناتر است، و تواناتر، با او واگذارد تا چنانکه تقدیر اوست آن کار را می‌سازد؛ و به آنچه او تقدیر کند و کرده باشد، خرسند و راضی باشد. «وَمِنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ

أمره» (سجادی، ۱۳۸۳: ۲۸۶). منظور از توکل بر خدا، این است که انسان تلاشگر کار خود را به او واگذارد و حل مشکلات خویش را از او بخواهد، خدایی که از تمام نیازهای او آگاه است، خدایی که نسبت به او رحیم و مهربان است «و تَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ» (شعرا/۲۱۷). در احادیث، مضامین بسیاری در تبیین و اهمیت توکل بیان شده است. بنابر حدیثی که از پیامبر اکرم (ص)، از معنای توکل است که «بنده بداند آفریدگان، هیچ سود و زبانی برای وی ندارند و فقط به خداوند امیدوار باشد و از غیر او نهراسد و تنها برای او کار کند» (کلینی، ۱۳۸۳، ج ۴: ۲۰۳-۲۰۱). همچنین، خواجه عبدالله انصاری در کتاب منازل السائرین بر این باور است که «توکل یعنی همه امور را به حق تعالی که مالک آن است بسپاری و بر او توکل نمایی، خود را با فعل خود بی‌نیاز و با اراده او، از اراده خود مستغنی کنی» (شیروانی، ۱۳۸۷: ۹۴).

۲-۲- مقام رضا: قالَ اللهُ تَعَالَى: «در نزد عارفان عبارت از رفع کراهت و تحمل مرارت احکام قضا و قدر است. مقام رضا بعد از مقام توکل است. رضا در اصطلاح اهل سلوک خروج از رضای نفس و آمدن در رضای حق است» (سجادی، ۱۳۸۳: ۴۱۶). در قرآن آمده است: «ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً... (فجر/ ۲۸) خداوند متعال می‌فرماید: ای روح مطمئن! به سوی پروردگارت، که تو از او و او از تو خشنود است، بازگرد» (انصاری، ۲۰۰۰: ۱۳۸). مقام رضا از عالی‌ترین مقامات مقربان درگاه الهی است که در این مرحله برای سالک همه چیز یکسان جلوه می‌کند. مقام رضا از جمله فضایل و صفاتی است که سالک باید بدان متّصف باشد. آنچنان که؛ عرفا مقام رضا را این‌گونه معرفی کرده‌اند: «بدان که رضا به قضای حق تعالی بلندترین مقامات است و هیچ مقام وراء آن نیست، چه محبت، مقام بهترین است و رضا به قضای خداوند تعالی ثمر محبت است، نه ثمره هر محبتی بل ثمره محبتی است که بر کمال بود و از این گفت رسول صلوات‌الله علیه که درگاه مهین حق تعالی رضاست به قضای وی» (غزالی، ۱۳۸۲: ۸۵۷). رضا ثمره محبت است و هر که در مقام رضا ساکن باشد دیگر حسادت نمی‌ورزد؛ «چون عارف و سالک در طریق حق به این معرفت می‌رسد که حق تعالی همه چیز را بر اساس مصلحت تقسیم کرده است؛ پس بدان راضی باشد و بر داده خدا اعتراض نکند و هر چه رخ دهد بر وفق رضای خدا ببیند» (واعظ کاشفی شیرازی، ۱۳۱۹: ۲۸۵). امام خمینی (ره) می‌گوید: رضا، «خشنودی بنده از حق تعالی و اراده و مقدرات اوست و مرتبه‌ای اعلی آن، فوق مقام تسلیم و دون مقام فناست» (موسوی خمینی، ۱۳۷۳: ۱۶۱).

۲-۳- معرفی عمادفقیه کرمانی

شیخ‌الاسلام خواجه عمادالدین علی کرمانی «مشهور به «عمادفقیه» و متخلص به «عماد» شاعر و عارف قرن هشتم هجری است که با سلطان ابوسعید بهادر خان و نخستین سلاطین آل مظفر معاصر بوده و سال تولّد وی در منابع موجود به قطع روشن نشده است. تذکرها همگی به رفعت مقام و بلندی شأن او اشاره دارند و او را مردی عارف و عالم و اهل دل و از فضایل کرمان می‌دانند که به منش پسندیده و سیرتی نیکو در زمان خود پرآوازه بود و خواص و عوام بدو پناه می‌آوردند و درک هم‌نشینی با او راغب بودند. عماد از آغاز جوانی در خانقاه دایری به ارشاد می‌پرداخت و بین او و بعضی از بزرگان و فرمانروایان از جمله شاه شجاع مظفری رابطه‌ی مرید و مرادی برقرار بود؛ تا آنکه سرانجام به سال ۷۷۳ هجری دار فانی را وداع گفت. با تأملی در آثار عماد می‌توان تسلط او را بر مضامین عرفانی و اخلاقی با الفاظ مناسب فهمید. او ذوق و قریحه‌ای لطیف داشت و برتری او از اقران خود در بهره‌گیری از شگردهای بیانی و آراستگی‌های بدیعی از شعر او آشکار است و پیداست از سبک سعدی متأثر بود و آنچنان که خود را روایتگر سخن سعدی می‌داند. به همین جهت گفته‌اند در سخن او نه در لفظ و نه در معنی رخ ننموده است و از سخن خواجه عماد بوی عبیر به مشام هنروران و صاحب‌دلان می‌رسد» (طالبیان، مدبری، ۱۳۸۰: ۲، ۳). عماد فقیه «در سرودن انواع شعر، به‌ویژه غزل، قصیده و مثنوی توانایی داشت. درخشش معاصر بزرگ عمادفقیه - خواجه حافظ - باعث شد که جلوه و ارزش واقعی اشعار عماد فقیه کاهش یابد، تا جایی که وی، در ردیف یکی از بزرگ‌ترین شاعران گمنام قرار گرفته است» (کرمانی، ۱۳۸۰: ۲۷۷).

«شوکت، تخلص خواجه محمد بن اسحاق بخارایی است. تاریخ ولادت شوکت حدود ۱۰۵۳ است. مدت عمر شوکت حدود ۵۴ سال است. تاریخ وفات او به تاریخ ۱۱۱۱ است. به طوری که از اکثر منابع برمی آید پدر او در بخارا صراف بود و خود شوکت هم مدتی در جوانی همین شغل را داشت. اینکه در برخی از منابع (عمدتاً منابع ترکی) نوشته اند که پدران او از شاهان بخارا بوده اند ظاهراً صحیح نیست. شوکت به سبب ادبیت و آزار ازبکان، بخارا را رها کرد و به هرات رفت. در هرات تحت حمایت میرزا سعدالدین محمد بن خواجه غیاث‌الدین مشهدی متخلص به راقم مشهدی قرار گرفت. تخلص شوکت نخست «تارک» بود و پس از پیوستن به سعدالدین، تخلص شوکت را اختیار کرد. اما در دیوان او هیچ شعری با این تخلص نیست. شوکت در اصفهان در خارج شهر در مزار شیخ ازهر اصفهانی سکونت اختیار کرد و در آنجا بیشتر اوقات در حالت انزوا بود. بسیار کم سخن می گفت و کم غذا می خورد. در اشعار خود، مکرراً به ضعف تن خود اشاره کرده است. حزین نوشته است که تا آخر عمر تن پوش او همان نم‌پاره‌ایی بود که در خراسان به تن کرده بود. شوکت در سال ۱۱۰۷ هـ ق / ۱۶۹۵ م در گذشت و او را در همان مقابر منسوب به شیخ علی بن سهیل بن ازهر اصفهانی که مسکنش بود مدفون کردند» (شمیسا، ۱۳۸۲: ۱۰). شوکت «مردی منزوی بود و ظاهراً جهان و کار جهان را به هیچ می گرفت. زن و فرزندی نداشت و تنها می زیست و به طور کلی ناامید و سرگشته بود. در برخی از ابیات او تمایلات عرفانی هم دیده می شود. اختلاف مذاهب را در سود جویی‌ها می داند، مثل همه شاعران سبک هندی مدام به شیخ و زاهد می تازد. از مستی‌ها و نشأه‌ها سخن می گوید. به یاد وطن است و درد غربت او را می آزارد. طبیعت را دوست دارد. زندگی او با شعر و تنهایی است» (همان: ۲۶-۲۵).

۲-۵- نگرش حضوری: از دیرباز فلاسفه به نوعی معرفت و آگاهی توجه کرده اند که در مقابل علم حصولی قرار داشته است. به خصوص نوافلاطونیان غیر مسیحی- که «در غرب با فلوطین (Plotinus) آغاز شده و با پروکولوس (Proclus) پایان می یابند- که اولین بار مفاهیمی چون صدورنشآت (Emanation)، ادراک حضوری (Apprehension) و اشراق (Illumination) را مطرح کردند» (حائری یزدی، ۱۳۷۹: ۶). در تعریف علم و شناخت حضوری باید گفت معرفتی است بدون واسطه صورت و مفهوم ذهنی، در علم حضوری واقعیت معلوم و وجود خارجی آن بدون وساطت صورت، نزد عالم حاضر است. آنچنان که ملاصدرا علم حضوری را علمی می داند که «در آن وجود علمی عین وجود عینی است و علم مجردات به خود و علم نفس به ذات و صفات خود را مصداق این گونه علوم مطرح می کند» (ملاصدرا، ۱۳۷۱: ۳۰۷). لکن تقسیم علم به دو سنخ حضوری و حصولی و نیز ارائه بیانی روشن از علم حضوری و بهره‌وری فلسفی و معرفتی از این سنخ علم، اولین بار در سنت فلسفه اسلامی اتفاق افتاد.

۲-۶- نگرش حصولی: علم حصولی تنها زیر شاخه علم حضوری است. گونه‌ای از علم و معرفت است که با واسطه صورت و مفهوم ذهنی تحقق می یابد. در علم حصولی همواره واقعیت علم غیر از واقعیت معلوم است. واقعیت علم همان تصویر موجود در ذهن است درحالی که واقعیت معلوم ذاتی است که مستقل از ما در خارج موجود است» (مطهری، ۱۳۷۵: ۱۰۳/۶). ملاهادی سبزواری نیز علم حصولی را علم به صورت شیء معرفی می کند و آن را در مقابل علم حضوری و علم به واقع شیء قرار می دهد» (سبزواری، ۱۳۸۰: ۷۷-۷۸). تقسیمات زیادی برای علم حصولی مطرح شده است. اولین و مهم ترین و مؤثرترین این تقسیمات، تقسیم علم حصولی به تصور و تصدیق است. ملاک تقسیم این است که اثر (صورت) حاصل از اشیاء نزد نفس دو گونه ممکن است باشد مقترن با حکم و غیر مقترن با حکم، صورت اول «تصدیق» و صورت دوم، «تصور» خوانده می شود» (خسروپناه، ۱۳۸۲: ۶۱).

۲-۷- نگرش سیاسی- اجتماعی: ادبیات و آثار ادبی، خواسته و ناخواسته تابع رویدادهای تاریخی و اجتماعی هستند و مسائل و جهت گیری‌هایی که در ادبیات وارد می شوند، از دگردیسی‌ها و تغییرات مهم در جامعه تأثیر می پذیرند. به تعبیری دیگر وضعیت سیاسی و اجتماعی و نحوه زندگی و آداب و رسوم آنان گاهی به شکل مستقیم و گاهی به صورت ضمنی و تلویحی در آثار ادبی بازتاب می یابد» (ایشانی، ۱۳۹۷: ۹). از دیدگاه گرینبلت «یک اثر هنری حاصل گفت‌وگوی یک خالق با گروهی

از خالق‌های دیگر، که مجموعه‌ای پیچیده از قراردادهای مشترک، موارث اسطوره‌ای، جغرافیایی و تاریخی، رسم‌ها و عرف‌های اجتماعی است، می‌باشد» (Malpas, 2006: 61-62).

۳-۳- بحث و بررسی

در بررسی‌های به‌عمل آمده از دیوان عماد فقیه و شوکت بخاری، مفهوم توکل و رضا نسبت به طیف شناخت و معرفتی که شاعر در سرایش ابیات نشان داده است، به دو طیف تقسیم شده است: نگرش حضوری با دو بخش آثار و نشانه‌ها در معانی مثبت و منفی، و نگرش حصولی با دو بخش آثار و نشانه‌ها در معانی مثبت و منفی. به علت رعایت در حجم مقاله سعی بر ترسیم نمونه‌های کمی می‌شود:

۳-۱- مقام توکل در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی

عماد فقیه شاعر غزل‌سرای قرن هشتم در شعر خود با استمداد از مضامین عرفانی توانسته به‌خوبی از آبخوره‌های تخیلی نظم این دوره بهره‌ها ببرد. آنچنان که مضامین عرفانی در مقام توکل را با دو نگرش حصولی و حضوری مورد توجه و تأمل قرار داده است. عماد فقیه در طیف نگرش حصولی، طبقه نشانه‌ها با معانی مثبت مفاهیم زیر را درک نموده است.

- تشویق در توکل: در ادبیات، ایمان داشتن یکی از زیرساخت‌های توکل در مباحث عرفانی است. بر این اساس کریستن و مولر می‌گویند «بین ایمان و امید رابطه مثبت معناداری وجود دارد. به این معنا که با افزایش ایمان فرد، امیدواری وی نیز افزایش می‌یابد» (Christman, & Mueller, 2017: 34). عماد فقیه بر این باور است که اول باید زیر ساخت مفهوم توکل را شناخت و آداب آن را درک نمود. سپس در مقام یک متوکل به محبوب و قدرت‌ش توکل نمود.

غافل منشین که عالم اسباب است اسباب نگه‌دار و توکل می‌کن

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۵۸۲)

از سوی دیگر، عماد فقیه در نگرش حضوری، طبقه نشانه‌ها با معانی مثبت مفهوم زیر را مدنظر گرفته است.

- توکل همراه با امیدواری: در علم روانشناسی امید و امید داشتن یکی از شاخصه‌های انسان وارسته و توانمندی است که در لحظات تاریک ذهن با تصوّر تخیلات امیدبخش به خود امید می‌دهد. تا از مهلکه مبهم و تاریک، نجات یابد. آنچنان که در پژوهش‌های روان‌شناختی مثبت‌گرا، نشان داده شده است که بین دینداری و امید رابطه وجود دارد. «امید سبب برقراری رابطه عاطفی فرد با خدای خود، خانواده و دوستان می‌شود و فرد امیدوار به‌خوبی می‌تواند در مقابل سدّ هولناک اضطراب درونی ایستادگی کند و کم‌کم بر آن فائق آید و از اثرات مضر آن بکاهد یا مصون بماند» (Kennedy, 2010: 23-24). عماد فقیه با درک این موضوع و یقین بر قدرت و عظمت محبوب ازلی، عارف را در طریقت سیر و سلوک به داشتن امید و توکل بر عظمت خالق امیدوار می‌کند.

از وصل مشو عماد نومید باشد که خدا بسازد اسباب

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۳۲)

عماد تکیه توان زد بر آستان حرم گرت بساط مگیلان چو فرش سنجابست

(همان: ۵۰)

یاری جز از خدا نتوان خواستن عماد یا مستعان غونک ایتاک نستعین

(همان: ۳۴۱)

-توکل به محبوب: در آیین عارفان و سالکان حق، سالک واقعی باید به محبوب توکل کند و مسیر پر فراز و نشیب عاشقی را با توکل به محبوب طریقت نماید. امام خمینی (ره) نیز در این زمینه به سالک راه حق توصیه می‌نماید که «فقط به الله توجه کند و فقط او را به‌عنوان دوست انتخاب نماید و اگر دوست ما او باشد هیچ گزندی و آسیبی نمی‌بینیم. زیرا همه عالم از

اوست و او مقتدر و تواناست» (جلیلی، ۱۳۹۷: ۶). عماد فقیه نیز خود را عارفی می‌داند که همواره برای وصال محبوب متوکل و امیدوار به لطف اوست.

کارم ز کوشش گر نگشاید

روی نتابد دل ز توکل

(همان: ۲۷۹)

-توکل بر رضایت خدا: طبق نظر عماد فقیه، در آیین عارفان، عارف اعتقادات و باورهایی در رابطه با رضایتمندی جوهر ربوبی خداوند متعال دارد. عماد فقیه نیز انجام اعمال و کارها را منوط به رضایت محبوب معرفی می‌کند. آنچنان که در روایت آمده که از امام صادق (ع) سؤال شد به چه چیزی روشن می‌شود که مؤمن، مؤمن است فرمودند: «بالتسليم لله و الرضا فيما ورد عليه من سرور او سخط»، «به تسلیم بودن در برابر خداوند و راضی بودن از شادی و ناراحتی که به او می‌رسد» (علی بن ابیطالب، ۱۳۸۵: ۱۹۷).

دل گفت که تا دوست نخواهد مرو آنجا

یعنی که به یاری خود آنجا نتوان رفت

(همان: ۱۲۶)

در خلوت قربت چو عماد ار طلبی یار

تا دوست نخواند به عنایت نتوان رفت

(همان: ۱۲۷)

عماد نزد تو آید دگر به یاری حق

به روضه جز به رضای خدای نتوان رفت

(همان: ۱۲۸)

۲-۳- مقام توکل در دیوان اشعار شوکت بخاری

شاعران این دوره بیشتر بر مضمون توجه داشته‌اند تا لفظ. از سوی دیگر، ابزار پیشرفت سیاست‌گذاری شاهان صفویه، بر ترویج علوم دینی بوده است. شوکت بخاری در دیوان اشعار خود نیز بر مضامین عرفانی تأکید داشته است. در مقام توکل نیز با دو طیف نگرش حصولی و حضوری بهره برده است. در نگرش حصولی، در دو طبقه آثار و نشانه‌ها، مفاهیم زیر درک شده است.

- امیدواری در توکل: در باور و یقین شاعر، توکل مجوز عبور سالک در مسیر موج طریقت است. که حاصل و نتیجه خوبی را در برخواهد داشت. آنچنان که در کشف‌المحجوب آمده است. ابونصر سراج گوید: «شرط توکل آنست که خویشتن را اندر دریای عبودیت افکنی و دل با خدای بسته داری و با کفایت آرام گیری. اگر دهد شکر کنی و اگر باز گیرد صبر کنی» (عثمانی، ۱۳۴۵: ۲۴۸). شوکت بخاری آنقدر به قدرت و عظمت محبوب ایمان دارد که به سالک امید می‌دهد. برای گذشتن از مسیر الهی نیاز به ابزار و وسیله خاصی نیست. بلکه تنها با امید و توکل تمامی مشکلات و ناملازمات رفع می‌شوند.

از این دریای بی‌پایان گذشتن پل نمی‌خواهد توکل گر کنی چون چشم ساحل‌ها به هم آید

(بخاری، ۱۳۸۲: ۳۲۵)

به هر منزل بود چون تار گوهر چشمه آتش

گر از نقد توکل سالک اسباب سفر گیرد

(همان: ۲۴۹)

- احتیاط در توکل: یکی از ارزش‌های عقلایی، داشتن احتیاط است که در علم عرفان نوعی توکل است. آنچنان که گفته‌اند: «توکل ایمنی است با آنچه در خزینه خدای است عَزَّوَجَلَّ و نومی‌دی از آنچه در دست مردمان است» (عثمانی، ۱۳۴۵: ۳۳۲). شوکت بخاری بر این مضمون دقت نظر داشته. ابتدا سالک را نسبت به خطرهای مسیر آگاه می‌سازد، سپس احتیاط را نه تنها لازمه طریقت می‌داند، بلکه به سالک اطمینان خاطر می‌دهد که احتیاط نوع دیگری از توکل است.

مباش از خطر راه دوستی ایمن

که احتیاط در این ره توکل دگر است

(بخاری، ۱۳۸۰: ۱۶۲)

- امید بر توکل: در آیات قرآن به رابطه ایمان و اعتقاد با توکل اشاره شده است. در همه آثار عرفانی نیز مقام توکل با ایمان و یقین پیوند ناگسستنی دارد. محققان اعتقاد دارند که توکل از ارکان ایمان و حقیقت ایمان حفظ توکل است. در نهایت بر این باورند: «و توکل نتیجه حقیقت ایمان است به حسن تدبیر و تقدیر عزیز علیم» (کاشانی، ۱۳۷۲: ۳۹۶). شوکت بخاری به این اعتبار، در مضامین شعری خود اساس توکل را داشتن ایمان و اعتقاد می‌داند و سالک را از داشتن غم و اندوه از ناملایمات منع می‌دارد. بلکه در دلش امید و شعله توکل را روشن می‌سازد.

مکن ز دشت غم اندیشه، گرم رفتن باش
ز گردباد چه غم شعله توکل را
(بخاری، ۱۳۸۲: ۷۵)

همان‌گونه که انسان متوکل در بهره‌گیری از عوامل طبیعی که در دسترس دارد کارش را به خدا می‌سپارد و اعتماد و امید واقعی به عوامل مادی و طبیعی ندارد و در همه حال خداوند را وکیل خود می‌سازد و «چه کرامت بزرگی است که حق تعالی با اهل توکل کرده است و ایشان را به نقد از عذاب تفرقه هموم خلاص داده و هموم ایشان را همی واحد گردانیده و فکر تدبیر معاش از دل ایشان برداشته» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۶۲). شوکت بخاری توکل را تسهیل کننده امور می‌داند. آنچنان که خود بر بال توکل در سیر طریقت الهی مثال می‌زند.

از این دریای بی‌پایان گذشتن پل نمی‌خواهد
توکل گر کنی چون چشم ساحل‌ها به هم آید
(بخاری، ۱۳۸۲: ۳۲۵)

مرغی که آب و دانه او از توکل است
شوکت به بال سالک مجذوب می‌برد
(همان: ۲۴۲)

- توکل در ریاضت: از آنجا که، «اسرار ناب و پاک، تنها در قلوب باصفا و دل‌های عاری از مکدرات صفات نفسانی و پلشتی‌های علایق دنیوی می‌رویند و می‌جوشند و به بار می‌نشینند. صفا و طهارت قلب، تنها در سایه تزکیه و تصفیه و این دو تنها در پرتو ریاضت حاصل می‌شوند. تنها آب ریاضت، همّت والا و نفحات الهی است که منشأ زایش تجلی حقانی، نازله ربانی و بارقه قدوسی است» (فعالی، ۱۳۸۷: ۳۲۲). به واقع مشاهده عالم ملکوت و طلوع عالم جبروت تنها با ریاضت در توکل حاصل می‌گردد. شوکت ریاضت را برای سالک زیر ساخت و اساس حصول توکل می‌داند:

ریاضت پخته سازد کار ارباب توکل را
بود پشت و شکم چسبانده از مشق قناعت‌ها
(بخاری، ۱۳۸۲: ۱۳۸)

شوکت بخاری مقام توکل را با نگرش حضوری، در طبقه آثار و نشانه‌ها با معانی مثبت؛ مفهوم زیر را انعکاس داده است:
- توکل بر قدرت خدا: ابونصر سراج در رساله فشریه می‌گوید: «شرط توکل آنست که خویشتن را اندر دریای عبودیت افکنی و دل با خدای بسته داری و باکفایت آرام‌گیری؛ اگر دهد شکر کنی و اگر باز گیرد صبر کن» (عثمانی، ۱۳۴۵: ۲۴۸). شوکت بخاری توکل بر قدرت لایزال محبوب را مجوز عبور سالک در مسیر مواج طریقت می‌داند.

در کشتی توکل ما ناخدا خداست
در گوشه تجرد ما بوریا ریاست
(بخاری، ۱۳۸۲: ۱۵۲)

- توکل در نعمت: در کتاب مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه کاشانی می‌خوانیم: «توکل نتیجه حقیقت ایمان است به حسن تدبیر و تقدیر عزیز علیم «وَعَلَى اللَّهِ فِتْوَاكُمْ لَإِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (مانده/۲۳)، و این «ایمانی بود در درجه یقین که صاحب آن بداند که جمله امور مقدر و مقسوم‌اند به تقدیر مشیت کامله و قسمت عادلانه و در آن به زیادت و نقصان تغییر و تبدیلی نه. چون این محقق شد علامتش آن بود که زمام تدبیر به قبضه تقدیر سپارد و از حول و قوت خود منخلع گردد؛ چنانکه ذوالنون گوید: أَلْتَوَكَّلُ تَرَكْتُ تَدْبِيرَ النَّفْسِ وَالْإِنْخِلَاعُ مِنَ الْحَوْلِ وَالْقُوَّةِ» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۶۰). شوکت بخاری خلوص در توکل به محبوب الهی را ریشه و اساس دریافت همه نعمات و برکات الهی می‌داند.

گشته از فیض توکل بذر نعمت خوان ما
پخته است از آتش سنگ قناعت نان ما
(بخاری، ۱۳۸۲: ۱۲۸)

از توکل می‌شود لبریز نعمت خوان ما

پخته است از آتش سنگ قناعت نان ما

(همان: ۱۲۸)

یکی از شاخصه‌های مفهومی توکل، واگذاری امور خود بر مالک و اعتماد بر وکالت اوست، در اصطلاح، «واگذاری امور است بر مالک علی‌الاطلاق و بالجمله، توکل: دلبستگی و اعتماد کامل است به پروردگار و این مقام، کمال معرفت است» (سعیدی، ۱۳۸۳: ۱۸۰). در واقع شوکت بخاری خود را سالک متوکل می‌داند که مجذوب کرامت و قدرت محبوب است. بنابراین، رزق او به واسطه توکلش همیشه مهیاست.

مرغی که آب و دانه او از توکل است

شوکت به بال سالک مجذوب می‌پرد

(بخاری، ۱۳۸۰: ۲۴۲)

در نگرش عرفانی عماد فقیه از مقام توکل بیشتر به نگرش حصولی در طبقه نشانه‌ها با معانی مثبت در هشت بسامد دقت نظر داشته است. از سوی دیگر، اندیشه عرفانی شوکت بخاری در قرن یازدهم با تأسی از عماد فقیه از مقام توکل در همان مفهوم عرفانی بیشتر بر نگرش حصولی در طبقه نشانه‌ها با بار معنایی مثبت در هفت بسامد شعری تأمل و توجه داشته است.

۳-۳- مقام رضا در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی

مضامین عرفانی مقام رضا در دیوان شعری عماد فقیه کرمانی نیز با دو طیف نگرش حصولی و حضوری مورد توجه قرار گرفته است. در بار معنایی مثبت با طبقه آثار و نشانه‌ها مفاهیم زیر را در برمی‌گیرد.

- رضا در ترک تعلّق: عماد فقیه، برای عارف شرط رضایت‌مندی از محبوب را در نتیجه دو عامل شاکر و سپاس‌مند بودن و در نهایت جان‌نثاری عارف می‌داند. در علم روان‌شناسی، روان‌شناسان مثبت‌گرا، افزایش شکر و قدردانی را عامل افزایش رضایت از زندگی می‌دانند» (مگیار موئی، ۱۳۹۷: ۱۹۰). سالک نیز در مقام رضا، دیگر برای خود چیزی نمی‌خواهد بلکه خواست او، خواست محبوب است آنچنان که امام خمینی رضایت عاشق را در فانی کردن اراده سالک بر اراده حق و از برای خود اختیاری نکردن می‌داند» (کاکهرش، ۱۳۹۸: ۸). در کتاب عارفانه‌های عماد فقیه، برای عارفان رضایت محبوب را در ترک از تعلّقات می‌داند. بنابراین، عارف را مکرر به ترک از تعلّقات دنیوی دعوت می‌کند.

عماد در ره او جان سپار و شکرگزار

که جان سپردن ما در ره طلبکاریست

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۱۰۰)

رضای دوست به دست آر و دیگران بگذار

(همان: ۵۲۱)

- رضا در یاد خدا: از دریچه احساس عماد فقیه، عارف را تا مرز جان‌نثاری به یاد و ذکر محبوب فرامی‌خواند. «آنان که از جذوه محبت الهی بهره دارند، و از نور معارف، قلبشان متنور است، با حق دلخوش و با رضای او مأنوسند؛ آن‌ها مثل ما در ظلمت دنیا فرو نرفتند، و از لذات و شهوات دار فانی منفعل نشدند، آن‌ها شطر قلبشان به حق و اسماء و صفات او مفتوح است، و از دیگران دل خود را بسته و چشم خود را پوشیده‌اند» (خمینی، ۱۳۸۷: ۱۷۸۹). عماد فقیه دل از غیر بریده و دل در گرو محبوب نهاده است.

هر حکایت که نه شکر تو چرا می‌گویم

و آن روایت که نه ذکر تو چرا می‌شنوم

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۳۰۳)

عماد نزد تو آید دگر به یاری حق

به روضه جز به رضای خدای نتوان رفت

(همان: ۱۲۸)

هرگز به ذکر و فکر تقرّب نجسته‌ای

هرگز به صبر و شکر تو لا نکرده‌ای

(همان: ۳۶۶)

- شرط رضایت‌مندی محبوب: در شرح حدیث جنود عقل و جهل، رضا در برابر سخط قرار می‌گیرد و در مورد رضا بالجمله، مقام رضا امام خمینی می‌گوید: «خشنودی و فرحناکی عبد از حق و مرادات او و قضا و قدر او؛ و لازمه این خشنودی،

خشنودی از خلق نیز هست و حصول فرح عام است» (کاکه‌رش، ۱۳۹۸: ۸). عماد فقیه نیز، بر این مطلب باور دارد که تنها برای رضایت محبوب باید به آستان ختمی مرتبت و حضرت علی (ع) که برگزیده‌ترین مخلوقات هستند متوسل شد و بس. منشور ملک صفوت و پروانه رضا از مصطفی طلب کن و از مرتضا بخواه

(همان: ۳۵۲)

طریقه‌ای که خلاف شریعت نبویست محقق است که او را در آن رضایی نیست

(همان: ۴۳۹)

- درمانگری در رضایت‌مندی محبوب: انسان زمانی با عوامل مختلف طبیعی و غیر طبیعی احساس آرامش را برای خود متصور می‌شود، که نسبت به آن عوامل عشق بورزد. اگر چه عشق به محبوب با هیچ عامل مادی و معنوی قابل قیاس نیست. عماد فقیه عشق به محبوب را نوعی آرامش و درمان برای عاشقان می‌داند، که اگر رضایت محبوب باشد، هر دردی را درمانگر است.

طیب خسته‌دلان را اگر رضا باشد کند معالجت عالمی به جلابی

(همان: ۳۷۰)

- صابر و شاکر تا رضایت محبوب: در اسلام شکر و صبر دو مقوله مهم برای کسب رضایت‌مندی است. عماد فقیه، بر صابر و شاکر بودن دل در محنت و نعمت محبوب، سپاسمند است. عطار نیشابوری نیز معتقد است که اگر بنده از خداوند رضا بجوید این نشان نارضایتی خود بنده است زیرا هر کس از خداوند راضی باشد بنشیند و صبر پیشه کند تا ببیند خداوند برایش چه می‌خواهد و باید بدان چه از حق می‌رسد شاد باشد» (کاکه‌رش، ۱۳۹۸: ۸).

شکرانه بود بر من کامروز دلی دارم در محنت تو صابر در نعمت تو شاکر

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۲۳۶)

- رضایت‌مندی عاشق: تفکر و منش عماد فقیه، خلوص و رضای او در برابر محبوبست. ایشان هر حکم و تدبیر از جانب محبوب را تا پای جان پذیراست و نسبت به هر درد و رنجی صابر و شاکر است. این رضایت‌مندی عماد فقیه بر هر دردی از جانب محبوب در تعالیم اسلامی ریشه دارد؛ امام صادق (ع) در رضایت‌مندی و شاکر بودن انسان نسبت به بیماری می‌فرماید: «هر که شی را به مرض بگذراند و قبول کند آن را و شکر خدا را ادا کند مانند کسی است که شصت سال عبادت کند» (نراقی، ۱۳۸۹: ۷۱۰).

گر سر برد چو شمعم و گر تاج زر نهد از حکم او هر آنچه رود بر سرم رواست

(کرمانی، ۱۳۸۰: ۴۲)

ما سر نهاده ایم به حکم مطاع او از مالکان تحکم و از بندگان رضاست

(همان: ۲)

دست و پای نزنم بر سرم ار تیغ زنی غرقه در بحر قضا جز به رضا نتوان بود

(همان: ۲۰۵)

۴-۳- مقام رضا در دیوان اشعار شوکت بخاری

طیف نگرشی شوکت بخاری در دوره صفویه نسبت به مقام رضا با دو نگرش حصولی و حضوری است. که در طبقات آثار و نشانه‌ها با بار معنایی مثبت در مفاهیم زیر درک شده است.

- از رضایت تا شکفته شدن: علامت «اتصال رضوان الهی به دل بنده، اتصال رضای بنده بود بدو و کلام سهل رحمه الله: إِذَا اتَّصَلَ الرَّضَا بِالرِّضْوَانِ اتَّصَلَتِ الطَّمَأْنِينَةُ فَطُوبَى لَهُمْ وَ حَسُنَ مَا بَ عِبَارَتِ از این معنی است و چون رضای بنده لازم رضوان الهی است، اتصال رضوان به محلی بی‌اتصال رضا صورت نبندد» (کاشانی، ۱۳۸۹: ۵۶۵). شوکت بخاری، به یقین، نتیجه هر تغییر و تحول غیر ممکن را منوط بر رضایت محبوب می‌داند.

از رضا بشکفد چو گل هر دم در مقام رضا دل احباب

(بخاری، ۱۳۸۲: ۵۰۹)

- درخواست عاشق، هم‌جواری با محبوب: در عالم عرفان، سالک بقای خویش را منوط بر حضور محبوب می‌داند. آنچنان که تهنوی بر این باور است که «سالک بعد از فنای از خود، خود را باقی به حقیقت دیده» (تهانوی، ۱۳۴۶: ۱۵۹). بنابراین، شوکت بقای خویش را در حقیقت محبوب می‌بیند و از محبوب، تمنا و درخواست می‌کند که تنها در حضور خود به من اقامت و سکنی بده نه جای دیگر.

یارب چنان مباد که جای دگر دلم خود را ز مشهد تو به رفتن دهد رضا

(همان: ۵۰۶)

- رضایت‌مندی عاشق: عاشق به هر آنچه محبوب حکم کند راضی است. «آرام یافتن دل به احکام و دستورهای خدا و موافقت آن به آنچه او پسندیده و برای او اختیار کرده است» (ملکیان اصفهانی، ۱۳۸۳: ۷۶). شوکت بخاری از این قاعده مستثنی نیست. ایشان می‌گوید: دل من به اشاره‌ای چه خوب، چه بد از جانب محبوب راضی است.

راضی‌ام از تو به نازی به نزاکت سوگند قانعم از تو به حرفی به قناعت سوگند

(بخاری، ۱۳۸۲: ۲۹۸)

چو هست خوب مراد توام ز زشت چه خط بود رضای تو گر دوزخ از بهشت چه حظ

(همان: ۳۷۹)

از منظر عارفانه عماد فقیه در مفهوم مقام رضا بیشترین توجه را به نگرش حضوری، طبقه نشانه‌ها با بار معنایی مثبت در مفهوم رضایت‌مندی عاشق با ۲۱ بسامد داشته است و کمتر به نگرش حصولی نظر داشته است. تفکر و مسلک عماد فقیه نسبت به مقام رضا بیشتر بر بُعد عرفانی تکیه دارد که در راستای درک حضوری استنباط شده باشد. سیر تأملی شوکت بخاری در مقام رضا متأثر بر اندیشه عرفانی عماد فقیه، بیشتر بر نگرش حضوری و طبقه نشانه‌ها با بار معنایی مثبت در مفهوم رضایت‌مندی عاشق با دو بسامد و کمتر به نگرش حصولی توجه شده است. مفاهیم مقام توکل و رضا در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری در جدول (۱) ارائه شده است. نگرش بر مقام توکل و رضا در دیوان عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری در شکل (۱) آورده شده است. همچنین، در شکل (۲) مضامین عرفانی مقام توکل و رضا در دیوان عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری ارائه شده است.

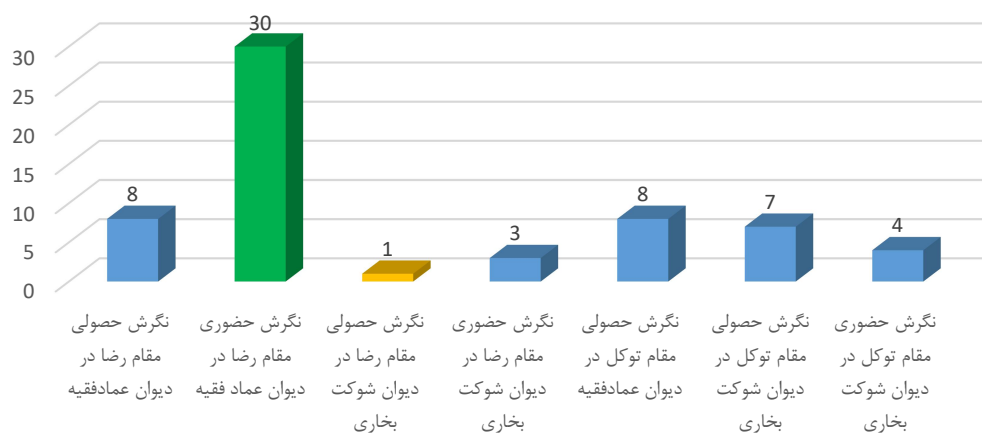
۴- نتیجه‌گیری

طبق بررسی صورت گرفته، در این جستار ادبی، نگاه عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری از مقام توکل و رضا در همان مفهوم مضامین عرفانی با ویژگی‌های توکل و امید بر قدرت لایزال محبوب و رضایت‌مندی دو سویه عاشق و معشوق است. به‌عنوان بخشی از ادبیات عرفانی را در برمی‌گیرد که در گذر زمان و بر حسب شرایط زیست بومی و مسائل سیاسی - اجتماعی حاکم بر جامعه هر شاعر ادبیات عرفانی را می‌توان شگردی کارآمد در مواجهه با هر ناملایمتی و دل‌آزاری از سوی حاکمان وقت در نظر گرفت. که هویت و اندیشه انسانی را نشانه گرفته‌اند. آنچنانکه در قرن هشتم یعنی دوره آل مظفر، با اوج سبک عراقی، خردگریزی دنیوی محوریت اصلی دارد. عماد فقیه کرمانی از مقام رضا در دو طیف نگرش حصولی و حضوری با ۳۸ بسامد، بیشتر رضایت به رضای خالق داشته و از مقام توکل در نگرش حصولی با ۸ بسامد شعری کمتر توجه نموده است. در حالی که شوکت بخاری از مقام توکل با ۱۱ بسامد شعری متوکل و مستغنی بر اراده خداوند است و به مقام رضا با ۴ بسامد شعری کمترین ارزش‌گذاری را داشته است. درواقع، سیر تفکر عماد فقیه بیشتر به مقام رضا با ۳۸ بسامد شعری است. ایشان اگر چه خود را از متوکلین مخلص محبوب می‌داند، اما همواره بر مسند ریاضت و مجاهدت با نفس خویش به مبارزه نشسته است و بر بال توکل، تمام امور خود را در تملک مالک مطلق به نگاره رضا سپرده است و بر هر آنچه که محبوب تقریر نموده، خالصانه امضاء کرده است. در حالی که خرد جستجوگر شوکت بخاری بیشتر به مقام توکل با ۱۱ بسامد شعری تمرکز داشته است. ایشان همچون متوکلی مستغنی از اراده محبوب در ساختار انگاره‌های ادبی خویش بر بال آنچه خالق مطلق حکم

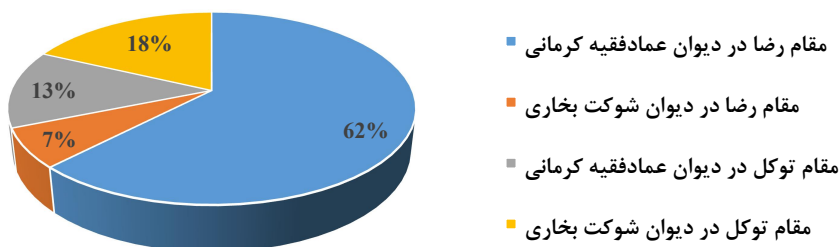
نهاد، سکنی گزیده و با تأسی از افکار عرفانی عماد فقیه به مقام توکل تکیه داده است. اگر چه قرن یازدهم در حال احیای سبک شعری جدیدی بوده است، و ادبیات در بستر سبک هندی، مضمون بر لفظ پاشنه می‌چرخاند، شوکت بخاری، از این دو مقام با تأسی از عماد فقیه در همان مفهوم خاص عرفانی توجه داشته است و به عنوان ابزاری در جهت بیان مسائل سیاسی-اجتماعی حاکم بر جامعه کمتر توجه نموده است. به نظر می‌رسد که قرار گرفتن دو شاعر در وضعیت و درک تجربه مشابه، مقدماتی بر نگرشی نو را فراهم کرده باشد. در پایان، ماهیت و جایگاه مفاهیم، نگرش و بار معنایی طبقات مقام توکل و رضا با تأکید بر دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری در قالب بسامدسنجی زیر ترسیم شده است:

جدول (۱): مفاهیم مقام توکل و رضا در دیوان اشعار عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری

ردیف	شاعر	مقامات	نگرش	طبقات	بار معنایی	مفاهیم	بسامد
۱	عماد فقیه کرمانی	توکل	حصولی	نشانه‌ها	مثبت	امیدواری عاشق	۲
						تشویق در توکل	۲
				توکل		۱	
				رضایت خدا		۳	
۲	شوکت بخاری	توکل	حضور	آثار	مثبت	امیدواری در توکل	۲
				نشانه‌ها		۱	
				توکل بر توکل		۳	
				توکل بر ریاضت		۱	
۳	عماد فقیه کرمانی	رضا	حضور	نشانه‌ها	مثبت	توکل بر قدرت خدا	۱
						توکل بر نعمت	۳
						رضا در ترک تعلق	۱
						رضا در یاد خدا	۵
						شرط رضایت‌مندی خداوند	۲
						امید به نتیجه رسیدن	۱
				آثار		به بهشت رفتن	۱
						حاجت‌مندی	۱
						درمانگر	۱
						شاد و خرم	۱
						صابر و شاکر	۱
						مایه سلطنت	۱
۴	شوکت بخاری	توکل	حضور	نشانه‌ها	مثبت	مکرم شدن	۱
				نرم و لطیف		۱	
				رضایت‌مندی عاشق		۲۱	
				از رضایت تا شکفته شدن		۱	
۴	شوکت بخاری	توکل	حضور	آثار	مثبت	درخواست عاشق هم‌جواری با محبوب	۱
				نشانه‌ها		۲	
۴	شوکت بخاری	توکل	حضور	نشانه‌ها	مثبت	رضایت‌مندی عاشق	۲
				آثار		۱	

شکل (۱): نگرش بر مقام توکل و رضا در دیوان عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری

شکل (۲): مضامین عرفانی مقام توکل و رضا در دیوان عماد فقیه کرمانی و شوکت بخاری

منابع

الف) کتابها

- ۱- قرآن کریم، (۱۳۹۰)، ترجمه حسین انصاریان، قم: آیین دانش.
- ۲- آریز پور، یحیی، (۱۳۷۲)، از صبا تا نیما، جلد ۳-۱، تهران: زوار.
- ۳- انصاری، خواجه عبدالله، (۲۰۰۰)، مناجات نامه، تصحیح: محسن بینا، ایران: تهران.
- ۴- انصاری، قاسم، (۱۳۸۳)، مبانی عرفان و تصوّف، تهران: پیام نور.
- ۵- ایشانی، طاهره، (۱۳۹۷)، اشعار انتقادی - اجتماعی حافظ شیرازی، جلد ۱، تهران: دولت علم.
- ۶- بخاری، شوکت، (۱۳۸۲)، دیوان شعر، تصحیح سیروس شمیسا، تهران: فردوس.
- ۷- پور سبحانی، هاشم، (۱۳۸۶)، تاریخ ادبیات ایران، تهران: زوار.
- ۸- تبریزی، جواد ملکی، (۱۳۶۰)، رساله لقاءالله، ترجمه و تعلیق احمد فهری، تهران: نهضت زنان مسلمان.
- ۹- تبریزی، جواد بن شفیع ملکی، (۱۳۸۸)، باده گلگون: چهارصد و چهل کلمه در سیر و سلوک الی الله، تهران: زمان.
- ۱۰- تهنوی، مولوی محمد اعلین اعلی، (۱۳۴۶)، کشف اصطلاحات الفنون، تهران: خیام.
- ۱۱- جرجانی، سید شریف، (۱۳۰۶)، التعریفات، المطبعة الخیریه: المنشأه بجمالیه.
- ۱۲- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۸۹)، لغت نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۳- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۳)، ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.
- ۱۴- سجادی، سید جعفر، (۱۳۸۳)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.
- ۱۵- سعیدی، گل بابا، (۱۳۸۳)، فرهنگ اصطلاحات عرفانی ابن عربی، تهران: شفیع.

- ۱۶- شیروانی، علی، (۱۳۸۷)، شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری، قم: آیت شرق.
- ۱۷- عثمانی، ابوعلی احمد، (۱۳۸۵)، رساله قشیریه، تصحیح و استدراکات بدیع الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۸- غزالی، محمد بن محمد، (۱۳۸۲)، کیمیای سعادت، به اهتمام حسین خدیوچم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۹- فقیه کرمانی، عمادالدین، (۱۳۴۸)، دیوان اشعار، به تصحیح رکن‌الدین همایون فرخ، تهران: بی‌نا.
- ۲۰- فعالی، محمدتقی، (۱۳۸۷)، تجربه دینی و مکاشفه عرفانی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۲۱- قبادیانی، ناصر خسرو، (۱۳۸۴)، شرح سی قصیده، به اهتمام مهدی محقق، تهران: توس.
- ۲۲- قشیری، عبدالکریم بن هوازن، (۱۳۴۵)، رساله قشیریه، ترجمه حسن بن احمد عثمانی، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۳- کاشانی، عزالدین محمود بن علی، (۱۳۷۲)، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: هما.
- ۲۴- _____، (۱۳۸۹)، مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، تصحیح جلال‌الدین همایی، تهران: زوآر.
- ۲۵- کلینی، محمد، (۱۳۸۳)، اصول کافی، ترجمه صادق حسن‌زاده، م: صلوات.
- ۲۶- کرمانی، عمادفقیه، علی ابن محمود، (۱۳۸۰)، دیوان عمادکرمانی، تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۲۷- ملکیان اصفهانی، رسول، (۱۳۸۲)، سیر و سلوک و طریق عشق و عرفان از دیدگاه عرفای بزرگ، اصفهان: شهید حسین فهمیده.
- ۲۸- موسوی خمینی، روح‌الله، (۱۳۷۳)، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۲۹- مولوی، جلال‌الدین محمد، (بی‌تا)، مثنوی معنوی، رینولد نیکلسون، تهران: علمی.
- ۳۰- واعظ کاشفی سبزواری، حسین، (۱۳۱۹)، لب لباب مثنوی، تصحیح سعید نفیسی، تهران: بنگاه افشاری.

ب) مقالات و پایان‌نامه‌ها:

- ۱- بهبهانی، مرضیه، (۱۳۸۷)، «تمثیل آیین اجتماعی، سیری در تمثیل‌های ادبیات عرفانی در آثار عطار و مولانا»، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، دوره ۴، شماره ۱۳: ۷۶-۴۳.
- ۲- جلیلی، رضا، (۱۳۹۷)، «تحلیل و مقایسه کیفیت کرامات ابوسعید ابوالخیر در اسرار التوحید با کرامات شیخ احمد جام در مقامات ژنده پیل»، فصل‌نامه علمی: جستارنامه ادبیات تطبیقی (فارسی-انگلیسی)، سال دوم، شماره ۶: ۱۳۴-۱۱۹.
- ۳- دینی، هادی، میر جلیل اکرمی، محمدعلی موسی‌زاده، (۱۳۹۷)، «مقایسه مقامات سلوکی، توکل، رضا و تسلیم در مکتب و ادبیات عرفان با تکیه بر مثنوی‌های عطار نیشابوری»، فصل‌نامه عرفانیات در ادب فارسی، دوره ۹، شماره ۳۴: ۷۲-۴۷.
- ۴- فنایی اشکوری، محمد، (۱۳۹۲)، «فلسفه عرفان در ترازوی نقد تحلیل و نقد کتاب عرفان و فلسفه اثر والتر استیس»، فلسفه دین، دوره دهم، شماره ۴: ۶۰-۲۷.
- ۵- کاکه‌رش، فرهاد، سبحان شافعیان، (۱۳۹۸)، «مقایسه مراحل سیر و سلوک و سفر عرفانی در آثار عطار و امام خمینی (ره)»، فصل‌نامه علمی: جستارنامه ادبیات تطبیقی (فارسی-انگلیسی)، سال سوم، شماره ۶: ۷۸-۶۱.
- ۶- کریمی‌نسب، خداداد، (۱۴۰۱)، «بررسی و مقایسه توکل و رضا در دیوان حافظ و مثنوی مولوی»، دومین همایش ملی ادبیات تطبیقی پارسی، عربی و انگلیسی، شناسه ملی مقاله: HUDE03: ۱-۲۴.
- ۷- مقدسی، یوسف، (۱۴۰۱)، «توکل و رضا در نیایش‌های عرفانی شهید چمران»، سومین کنفرانس ملی علوم انسانی و توسعه، شناسه ملی مقاله: HUDE03-332: ۱-۱۷.
- ۸- محمدی، محمد، (۱۳۹۰)، «ولایت کرمان در دوره آل مظفر (۷۹۵-۷۴۱ ه.ق)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، محمدرضا فراهانی، محمد پیری، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.